

תרומתו של רי"ד פרומקין להקמת כפר השילוח

מבוא: מצבם הכלכלי והחברתי של העולים מתימן

חלוצי העולים מתימן בשלהי המאה הי"ט היו אנשים תמימים, שניזונו מן השמועה שהברון רוטשילד מחלק קרקעות חינם לעולים ארצה. המציאות, שעולי תימן בירושלים נתקלו בה משנת תרמ"ב (1882), הייתה שונה מהשמועה שהגיעה לאוזניהם. שום קרקע ושום בית לא חיכו להם בירושלים. שכירות הבתים באותם ימים הייתה גבוהה. רוב עולי תימן היו עניים. מספר העניים גדל, ורבים מהם היו מחוסרי יכולת לשלם שכר דירה, משום שמקצועותיהם לא היו נצרכים בירושלים. הפרוטה לא הייתה מצויה בכיסיהם וחלקם הגדול היה מחוסר פרנסה. משום כך לא היה ביכולת חלק נכבד מהעולים לממן שכירות בית או חדר, שבאותם ימים היה צריך לשלם בעבורם למפרע לשנה. תנאי המגורים לעולי תימן בפרט היו קשים. משפחה שלמה הצטופפה בחדר אחד קטן או במרתף נטול חלונות ואוורור. היו שהתגוררו במרתפים טחובים אשר שימשו מחסנים לאחסון פחם.¹ יש שמצאו מחסה בלולים, עד אשר מצאו קורת גג לראשם. זאת באמצעות כספים שנאספו לטובתם על ידי שתדלנים בירושלים.² אחרים מעולי תימן לא שפר עליהם מזלם. הללו, מחוסר ברירה, יצאו והקימו לעצמם סוכות תחת כיפת השמים בשטחים פנויים סביב חומת העיר העתיקה.³ היו מעולי תימן שמצאו להם מחסה במערות ובכוכים מחוץ לחומת העיר.⁴

- 1 ש' תם, זיכרונות מעלייתם ויישובם של יהודי תימן בירושלים, ירושלים תש"ל, עמ' 6; יי זרחי, כפר השלח, תל-אביב תש"ח, עמ' 38–39.
- 2 כגון יהודי ספרדי בשם יעקב ספורטה, ראו מ' לוי, "ראשית עלייתם של יהודי תימן [זכרונות ר' שלום כסארי]", יי רצהבי ויי שבטיאל (עורכים), הראל – קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך, תל אביב תשכ"ב, עמ' 238–239; יי רצהבי, "ר' אברהם אלנדאף זצ"ל על עליית ראשונים", סיני פ (תשל"ז), עמ' קמו.
- 3 *Palestine Exploration Fund - Quarterly Statemet* 1887.p. 157; זרחי (לעיל הערה 1), עמ' 86–87.
- 4 א' עובדיה, "זכרונות רבי יוסף מצ'מוני על עליית בית אביו לארץ בשנת תרמ"ב" (עורך: יוסף טובי), נתיבות תימן וציון, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 237–238; יי גאלדמאן, "שאר ישוב – קהל עדת אחינו התימנים בירושלים ת"ו", האסיף ב (תרמ"ו), עמ' 193–194; היו שתפסו מערות ליד הכפר הערבי "סילואן", ראו זרחי (לעיל הערה 1), עמ' 96–97.

עולי תימן בירושלים התקבלו בחשד מפאת המראה החיצוני שלהם ושפת דיבורם. הרב יוסף סעיד מצ'מוני מתאר את קבלת הפנים בצורך להוכיח ולשכנע את תושבי ירושלים הוותיקים על יהדותם ועל השתייכותם לעם היהודי עד כדי הצגת "חותם ברית קודש" בבשר בניהם. היו כאלו מקהילות אשכנז שסירבו לצרפם למניין, אף על פי שהיו בין העולים גדולים בתורה ובהלכה.⁵ מצבם הכלכלי של עולי תימן הראשונים היה בכי רע. כך מתאר יעקב גאלדמאן, עוזרו של פרומקין, את העולים בירושלים: "עטופים ברעב, קטן וגדול, עולל ויונק, שואלים ללחם ואין פורס להם, אף אין אגורה בכיסם".⁶ הרב שלום אלשיך מוסיף שרבים מהם חיזרו על הפתחים כדי להביא טרף לביתם מחמת הרעב וחוסר פרנסה במילים: "יוםם יסבבו עיר לבקש אכל למו ולטפם".⁷ ירושלים של אותם ימים לא הייתה מסוגלת לקלוט עלייה בממדים כאלה. בין אלו שסייעו לעולים היו אנשי המושבה האמריקאית בירושלים שבראשם עמד הוראציו ספאפורד וסטר (Horatio Spafford Vester). הם שכרו בעבורם חדרים נקיים, נתנו להם סיוע רפואי, דאגו לארוחה חמה פעם ביום וסיפקו חלב לילדים ולחולים שביניהם.⁸

משנת תרמ"ד (1884) ואילך יש תמימות דעים בקרב הקהילה הכללית בירושלים, שיש לתת את הדעת למצבם החומרי של יהודי תימן בירושלים, ובפרט למצוקת הדיור, שמא ייפלו בזרועות המיסיון.⁹ גבירי העיר משלמים בעבורם שכר דירה, ואף מגייסים כספים במטרה לחלצם ממצבם הירוד. הבולט בהם היה פרומקין וחברת "עזרת נדחים".¹⁰

- 5 א"צ אידלסון, "מחיי התימנים בירושלים", שי של ספרות יב-יג (קהיר תרע"ט), עמ' 15 ; זרחי (לעיל הערה 1), עמ' 51-52.
- 6 א' יערי (מהדיר), "עלית יהודי תימן לארץ ישראל מאת ר' שלום אלשיך, תרמ"א-תרמ"ב", מסעות ארץ ישראל, תל-אביב תשי"ו, עמ' 649.
- 7 גאלדמאן (לעיל הערה 4), עמ' 193-194.
- 8 B. S. Vester, *Our Jerusalem: An American Family in the Holy City 1881-1949*, London: Evans Bros. 1951. pp. 151-160; N.E. Lind, "The Return of the Gaddites; Reminiscences of the American Colony and of the Yemenite Jews in Jerusalem", *Palestine Exploration Quarterly* 105 (1973), pp. 142-144.
- 9 ג' קרסל, מבחר כתבי פרומקין, ירושלים תשי"ד, עמ' עה, צב.
- 10 נ' דרויאן, באין מרבד קסמים – עולי תימן בארץ ישראל 1881-1914, ירושלים תשמ"ב, עמ' 22.

במאמר זה נתחקה אחר חזונו ומגמותיו של ר' ישראל דוב פרומקין (תרי"א–תרע"ד, 1850–1914)¹¹ – מו"ל; מייסד עיתון "החבצלת"; פעיל ציבור; סייע רבות לנזקקים; הקים את "בית מושב זקנים הכללי" בירושלים; היה בין היוזמים והמוציאים לפועל ניסיון התיישבות עולי תימן בני סמואל; ייסד והקים את שכונת "עזרת נדחים" ב"כפר השילוח".

כיצד בא לידי ביטוי תהליך בניית שכונת "עזרת נדחים" (להלן: "החברה") בכפר השילוח, במקביל להיותו אחד מראשי חברת עזרת נדחים ויישום חזונו להקמת שכונות מעורבות מחוץ לחומה, שיתבססו על עבודת החקלאות וגייע כפיים?¹² מה היה יחסם של פרומקין ויתר התורמים לתימנים? מדוע הסכימו עולי תימן להתיישב במקום? האם היו מאוחדים ברעיון זה? מפני מה נקטו פרומקין וראשי החברה באסטרטגיות שונות בגיוס התרומות? באילו אסטרטגיות פעלו להקמת שכונת "עזרת נדחים"? האם נחלו הצלחה בפעולות אלו? מה הן הפעולות שהוציאו לפועל, ומדוע הם נצרכו להרחבת מעגל התורמים? מה היו הקשיים שניצבו בפניהם במהלך הבנייה ואופן התמודדותם

11 ישראל דב פרומקין (תרי"א–תרע"ד, 1850–1914), מחסידי חב"ד בירושלים, עלה ארצה בגיל תשע עם הוריו מרוסיה. ראו עליו ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובונים, א, תל-אביב תש"ד, עמ' 489 ואילך; קרסל (לעיל הערה 9); א' פרומקין, "מקור מחצבתי", שם, עמ' 205–214; ג' פרומקין, "חצר החבצלת", שם, עמ' 215–221; י' פרס, "י.ד. פרומקין בשנותיו האחרונות", שם, עמ' 222; א' הלוי, "הלוכו ומנהגו של ר"ד פרומקין", שם, עמ' 224–225; ב' ריבלין, "מגלת יוחסין של ר"ד פרומקין", שם, עמ' 227–229; ב' שוחטמן, "דרכו ופועלו", בתוך: דבר, 26 מאי 1939; דרויאן (לעיל הערה 10), עמ' 22–29; י' ניני, תימן וציון – הרקע המדיני החברתי והרוחני לעליות הראשונות מתימן, ירושלים תשמ"ב, עמ' 243; הני"ל, "עולי תימן בארץ ישראל בשנים תרמ"ב–תרע"ד (1882–1914)", קתדרה 5 (תשל"ח), עמ' 36–37.

12 עד עתה נכתבו מספר מאמרים על אודות שלבי הקמת שכונת "עזרת נדחים" ב"כפר השילוח". פרופ' יהודה ניני מציין מי היו ראשוני המתיישבים במערות בשיפולי הר הזיתים, התורמים המרכזים להקמת השכונה ואופן ציון שמות התורמים, ראו י' ניני, "עולי תימן בארץ ישראל בשנים תרמ"ב–תרע"ד (1882–1914), קתדרה 5 (תשל"ח), עמ' 66–68; פרופ' ניצה דרויאן מתארת את הקמת בתי השכונה ומי היו המשתכנים בה, ראו נ' דרויאן, "שכונות ראשונות לעולי תימן בירושלים תרמ"ב–תרע"ד, קתדרה 13 (תש"ס), עמ' 98–106; בני פרנקל מצייר בקווים כלליים את הקמת שכונת עזרת נדחים ומספר הבתים שהוקמו בשכונות כפר השילוח, ראו ב' פרנקל, "לתולדות התיישבות התימנים בכפר השילוח", קרדום – ירושלים ואתריה 21–23 (תשמ"ב), עמ' 187–189. קרסל (לעיל הערה 9), עמ' צז–קא; מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד: יהודי גרמניה וישוב ארץ-ישראל, תל אביב תשל"א, עמ' 305–307; י' ריבלין, "חברת עזרת נדחים ופעולותיה", בתוך: הצבי, ג' אלול תרמ"ה; ספר חברת עזרת נדחים, ספר א, תרמ"ד, עמ' 5–7.

והתנהלותם בנידון? כיצד באה לידי ביטוי הפקת הלקחים במהלך התפתחות השכונה? מי היו המשתכנים בבתי השכונה, ומה היו הסיבות לכך? האם שאיפותיהם להתבסס על עבודת האדמה אכן השיגו את יעדם? מה היו המניעים לכך? האם התיישבותם במקום הביאה לאי תלות בכספי החלוקה? מה היו הגורמים לכך? מה היו הנסיבות להקמת השכונה הפרטית? נוסף על שאלות היסוד שהוזכרו לעיל, נתייחס למבנה השכונה הפרטית על בתיה, מבני ציבור ומבנים פרטיים. יוצג תרשים סכמטי של מתחם השכונה הפרטית ומרכיביה, התפתחות שכונת "עזרת נדחים" והשכונה הפרטית במהלך השנים וכן דרכי התקדמותן והתפתחותן. המחקר מתבסס על מסמכים ועל תעודות, על פרסומי עיתונות בני התקופה וכן על תיאורים וראיונות של מפוני הכפר. כן אציין את חשיבותה של הקמת השכונה על כל מרכיביה תוך שימוש בתעודות המציינות את תנאי הקבלה לשכונה החדשה.

תהליך בניית שכונות מחוץ לחומות

בניית שכונות מחוץ לחומה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה נבעה משינויים בגורם השלטוני ברחבי ארץ ישראל ואף במגמות ביישוב היהודי בירושלים. הגורם הדומיננטי בתהליך היציאה אל מחוץ לחומה בירושלים היה הגידול המהיר באוכלוסייה היהודית והשלכותיו הישירות – צפיפות בתנאי הדיור.¹³ מצב הביטחון בירושלים השתפר עקב הרפורמות בממשל העות'מאני, שהתבטאו בפריסת חסותם אף על יהודים רבים שביקרו בעיר או שהתיישבו בה. הגידול במספר התושבים והמבקרים בעיר ורצונו של הממשל העות'מאני לפרוס את מרותו על האזור הניעו את הממשל לפעול לשיפור תשתיות התחבורה. אך מלבד השינויים הפיזיים, הכלכליים והחוקתיים הנוגעים לעיר, חל שינוי תפיסתי בקרב חלק מן האוכלוסייה היהודית בירושלים. אחד האישים הבולטים בירושלים אשר הוביל שינוי בתפיסה זו היה פרומקין. הלה התנגד לסדרי ה"חלוקה", שהיו נוגעים בשחיתות ובשיתוף מקורבים כתוצאה מחוסר ניהול

13 על כלל הגורמים שהביאו לתהליך היציאה מן החומות, ראו: ד' חוברה, עולי תימן בשכונות ירושלים בשנים תרמ"ב-תש"ח (1881-1948): חזון, מציאות ואכזבה, רמת גן תשע"ג, עמ' 56-59; ר' קרק ומ' בן יעקב, "יזמות ויזמות של יהודים ספרדים ובני עדות המזרח בבניית שכונות מגורים בערי ארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית: הדוגמה של ירושלים", ר' אהרנסון וש' שטמפפר (עורכים), יזמות יהודית בעת החדשה; מזרח אירופה וארץ ישראל, ירושלים תשס"א, עמ' 104-106.

תקין בקרב הממונים והגבאים.¹⁴ הוא דגל בסיוע שווה ללא הבדל בין בני העדות, ספרדים-אשכנזים-מערבים-תימנים, מתוך מגמה להפיג את המתח שבין קבוצות עדתיות אלו ולהושיבם במקומות מרוחקים מן העיר למען לא ייחשפו למריבות ולמרמות.

פרומקין היה מעורב ביישוב הישן, וניסה לחדשו על בסיס הרעיון של יישוב ארץ-ישראל. הוא העלה על נס את עבודת האדמה, והביא לכך סימוכין מצורות התיישבות בעולם ובארץ אשר נחלו הצלחה במידה רבה.¹⁵ הוא ראה בעבודת האדמה מרפא ומזור לתחלואי הארץ. מגמתו הייתה לכוון בירושלים בתי מפעל, ולהקים מושבות למען יעבדו בהן ויביאו טרף לביתם.

כדי להביא לידי הצלחה התיישבות על בסיס עבודת החקלאות, הוא ייעד אותה לאותם עניים שהיו מעמסה על קופות הצדקה. זאת במטרה להקל על הקופות ועל הנוקקים להן גם יחד, ואף להרחיקם מזרועות המיסיון. הצלחתם של בני ירושלים בהקמת מושבה חקלאית בפתח-תקוה בשנת תרל"ח (1878) שימשה זרז להחיל רעיון זה מסביב לירושלים. יחד עם זאת, מטרתו הייתה להקים חברה ל"עזרת נדחים", שתמציא עבודה ופרנסה לעניי העם ותלמד את צעיריהם מלאכות שונות שבסיוען יוכלו לעצור כוח וליהנות מיגיע כפיהם, וכן להוות חברה המסייעת לנזקק ולא שיתפתו אחר הצעות המיסיון.¹⁶ במטרות אלה קיים היה הפוטנציאל הנדרש לממש את חזונו של פרומקין ושל ראשי החברה.

רכישת הקרקע לבתי התימנים

פרומקין מתאר את מצבם הקשה של עולי תימן בירושלים, ובקשתו נופלת על אוזניים קשובות. ר' בועז בן יונתן מזרחי (להלן: בועז הבבלי)¹⁷ מנדב מחצית מנחלתו (8000 אמות) בכפר השילוח לטובת עולי תימן בירושלים. נדבתו של בועז הבבלי נבעה מאהבת ארץ ישראל ומרצונו להקים שכונה שתתבסס על עבודת חקלאות המסתפקת ממי השילוח. לא במקרה בחר פרומקין במקום זה. עולי

14 קרסל (לעיל הערה 9), עמ' כח.

15 שם, עמ' פו.

16 שם, עמ' צז.

17 בועז בן יונתן מזרחי כונה בשם "בועז הבבלי". הוא הקדיש שטח אדמה לצורכי צדקה וחסד בירושלים. ראו עליו: מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 734; פי גראייבסקי, ספר הישוב: הישוב העברי מחוץ לחומת העיר ירושלים, תולדות השכונות ומיסדיהן מראשית הוסדן משנת הכת"ר עד היום, ירושלים תרצ"ט, עמ' 32-33.

תימן העדיפו התיישבות באדמות כפר השילוח על פני מקומות אחרים¹⁸ ממספר סיבות: המקום סיפק להם פתרונות דיור; היה קרוב לשכונות שבתוך החומה; כן הובטח להם שיקבלו במקום "אדמה לזריעה כמו פתח תקוה וראשון לציון".¹⁹ משפחות מעטות התבססו כבר בפאתי סילוואן חודשים מספר לפני כן ויחסי שכנות טובים שררו בינם ובין שכניהם הערבים. חלק מהמתיישבים הוותיקים עבדו מדי יום במקצועותיהם בעיר העתיקה ושוב לביתם בסילוואן עם ערב. קבוצה קטנה מקרב המתיישבים החדשים התנגדה להתיישבות בסמיכות לסילוואן המיושבת על ידי ערבים.²⁰

מקורות מימון ראשוניים

לאחר רישום הקרקע כחוק, החלה חברת עזרת נדחים במגבית ענפה בגיוס תרומות מן הציבור בארץ ומחוצה לה לשם בניית בתים לעניי התימנים. פרומקין היה הרוח החיה בפרויקט בניית הבתים בכפר השילוח. במקרה זה חרגה החברה מן היעדים שהציבה לעצמה. הקמתה של החברה הייתה "להמציא עבודה ופרנסה לעניי העם וללמד את צעיריהם מלאכות שונות ולתמכס תמיכת כסף למחיתם עד יעצרו כוח ליהנות מיגיע כפיהם".²¹ אם כן, מדוע שינתה החברה את מגמותיה? פרומקין וראשי החברה הבינו שאי אפשר ליצור שכבה חברתית עובדת ויצרנית מבין עניי ירושלים בטרם יתמלא התנאי המקדים והבסיסי – בניית בתי מגורים לעניי הללו. בניית הבתים הייתה בשלבים. בתחילת חודש סיון תרמ"ד (יוני 1884) ביקר בארץ הנדבן קלמן וואלראוך²² מלונדון. בעת שסייר בירושלים יחד עם המתורגמן שלו נפגש וואלראוך עם פרומקין. פרומקין סיפר על מצבם הקשה של העולים התימנים בירושלים ועודד

- 18 החבצלת, ה' בסיון תרמ"ד, עמ' 210. איני מסכים עם השערתה של פרופ' נ' דרויאן שמיקום השכונה היה מקרי, ראו: דרויאן (לעיל הערה 10), עמ' 25. אמנם בועז הבבלי תרם מחצית מנחלתו בסילוואן, אך פרומקין בעצמו מציין, "כי ישר הוא לפנייהם כי על מי השלוח ישכן וקרוב לעיר" ראו: החבצלת, שם; סיבות נוספות ראו: חוברה (לעיל הערה 13), עמ' 69–70; א' פואה, הסתגלותם של יהודי תימן לתנאי ירושלים, ירושלים תש"ח, עמ' 1–11.
- 19 עובדיה (לעיל הערה 4), עמ' 240.
- 20 ראו בהרחבה, חוברה (לעיל הערה 13), עמ' 69–70; 84–85.
- 21 קרסל (לעיל הערה 9), עמ' צז.
- 22 וואלראוך קלמן היה יהודי יליד צ'כוסטונוב. הוא היגר לבריטניה ועשה שם הון. היה פעיל בשלביה הראשוניים של תנועת חיבת ציון. וואלראוך היה דמות ידועה בקרב היהודים המהגרים בבריטניה.

אותו במילים, "לצאת לישע אחינו האומללים האלה"²³ וואלראוך התייחס לדברי פרומקין בתשומת לב מרובה. הוא תרם במקום סכום ראשוני בעבור כלכלת העניים הללו בירושלים. הוא התחייב להשלים תרומות מהציבור לצורך רכישת סיד ולממן את שכרם של חוצבי האבנים לבניית הבתים.²⁴ פרומקין ניצל את נדיבות לבו של וואלראוך. הוא התרים אותו לשם כלכלה מיידית לעניי התימנים, קיבל את הבטחתו למימון חומרי בנייה ועובדים לעבודה ראשונית בקרקע, ואף שידל אותו לשמש שגריר בעבור עניי התימנים בירושלים. הלה הבטיח כי יעורר את אִתְּיו להרים נדבה למען שיכון עולי תימן בכפר השילוח. בשבו ללונדון שם את פעמיו אל מרקוס אדלר,²⁵ ויחדיו פנו בקריאה לעשירי לונדון לבוא לעזרת עניי התימנים בירושלים.²⁶

פרומקין ביקש להרחיב את מעגל התורמים בחוץ לארץ, ולכן שידל את וואלראוך ואת אדלר להירתם למען עניי עולי תימן ולהוסיף אותם לרשימת התרומות. לשם כך הוא פרסם בעיתונו את כתובות הנדיבים שיאספו את התרומות למען חברת עזרת נדחים.²⁷ ואכן קריאתם של וואלראוך ואדלר להתגייס לעזרת התימנים ופרסום הכתובות לאיסוף תרומות על ידי פרומקין בעיתונו אכן נשאו פרי. הוא פרסם בעיתונו הודעה על התחלת בניית הבתים בכפר השילוח: "נשמח להודיע כי השתדלותנו להמציא עזר וישע לאחינו התימנים בבנין בתים במורד הר הזתים סמוך למעיין כפר סילוא ולבור הגדול הנקרא 'באר יואב', החלה לעשות פריי"²⁸ פרסום תהליך הבנייה ושמות התורמים היו, מחד גיסא, קריאת תיגר נגד אלו שזלזלו בשיגינותיו של פרומקין ודחו אותם, ומאידך גיסא, הם נועדו לשנות הליכי חשיבה בקרב המתנגדים להתיישבות מחוץ לחומה ולהתבססות כלכלית מיגיע כפם. תרומות המשיכו להגיע ארצה אל חברת עזרת נדחים לטובת עניי התימנים.

הבולמוס שדבק בפרומקין וסחף אחריו תורמים רבים מן הארץ ומחוצה לה נבע מתפיסת עולמו, שלפיה יישוב ארץ ישראל נועד בראש ובראשונה לאותם

23 המליץ, כ"ד באלול תרמ"ה, עמ' 1039.

24 החבצלת, ה' בסיון תרמ"ד, עמ' 210.

25 נתן מרקוס אדלר (תקס"ג–תר"ן, 1802–1890). היה רבה הראשי של האימפריה הבריטית, דאג להרחבת זכויות היהודים ברחבי האימפריה הבריטית, והושיט סיוע ליהודי הארץ והגולה. מרקוס לא זכה לבקר בארץ ישראל.

26 המליץ, כ"ד באלול תרמ"ה, עמ' 1039.

27 החבצלת, ה' בסיון תרמ"ד, עמ' 210; החבצלת, י' במנחם-אב תרמ"ד, עמ' 1.

28 החבצלת, י"ד בתשרי תרמ"ה, עמ' 5.

עניים שהיו מעמסה על קופות הצדקה במטרה להקל על הקופות המדולדלות בלאו הכי ועל העניים גם יחד. עולי תימן בשנים הללו לא היו מסונפים לאף אחד מן הכוללים הללו, ומצבם היה קשה שבעתיים. הבחירה דווקא בעולי תימן נבעה מסיבות אחדות: ראשית, התימנים ניסו להקים מושבה חקלאית ללא הצלחה, ועדיין לא זנחו את שאיפתם למימוש רעיון זה. שנית, בהתחשב במצבם החומרי, החברתי והכלכלי קיבלו התימנים הבטחה להתבססות על עבודת החקלאות בכפר השילוח. הייתה זו השקעה בטוחה להתיישבות ארוכת טווח במקום.²⁹ התנגדותם של חלק מעולי תימן להתיישב בכפר השילוח ובקשתם להתיישב בצמידות לשכונה יהודית על קרקע שהתנדב בעבורם יוסף בי נבון בסמוך לשכונת משכנות ישראל, הביאו את יוסף בי נבון למשוך את תרומתו לטובת קבוצת המתנגדים. יש מקום להנחה שידו של פרומקין הייתה בדבר. ראשית, יוסף בי נבון ופרומקין היו בקשרי משפחה.³⁰ נתון נוסף המחזק טענה זו הוא שפרומקין ראה בעבודת האדמה רפואה לתחלואי הארץ במגמה להושיבם במקומות מרוחקים מן העיר, למען לא ייחשפו למריבות ולמרמות.³¹ הוא ניתב את תרומותיו של יוסף בי נבון לבניית בתים ולרכישת מיטלטלין בעבור עניי התימנים בשכונת עזרת נדחים.

בתי חברת עזרת נדחים – תהליך הבנייה

ההכנות לבנייה מבחינה תקציבית ועריכת החוזה של חברת עזרת נדחים עם קבלן מבצע הסתיימו, אך התחלת הבנייה עוכבה למספר שבועות עד לקבלת רישיון בנייה מאת הממשל: "ביום התשיעי לירח מרחשוון תרמ"ה יצא משנה ראש האזרחים ומהנדס הממשלה בירושלים אל מקום הנועד למבנה הבתים, וימודו המקום ויתנו הרשיום"³² לחברת עזרת נדחים לבנות שמה".³³ הרישיון המיוחל התקבל אפוא ביום " בחודש מרחשוון תרמ"ה (29.10.1884), וחברת עזרת נדחים לא התמהמהה בהתחלת בניית הבתים.

29 קרסל (לעיל הערה 9), עמ' סט.
 30 יוסף בי נבון נשא לאישה את בתו של ר' סנדק פרומקין, אחותו של ישראל דב פרומקין. ראו בהרחבה " גליס, שכונות בירושלים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 94; חוברה (לעיל הערה 13), עמ' 84-85.
 31 קרסל (לעיל הערה 9), עמ' לח.
 32 ר'שיום = ר'שיון, גזירה מקבילה על פי הדגם המקראי של פְּדִיּוֹן = פְּדִיּוֹם (במדבר ג, מט).
 33 גאלדמאן (לעיל הערה 4), עמ' 196.

בניית שלושת הבתים הראשונים

למחרת היום, ביום י"א בחודש מרחשוון תרמ"ה (30.10.1884), הונחה אבן הפינה לייסוד שלושת הבתים הראשונים לעניי התימנים בירושלים, בנוכחות הרב יעקב שאול אלישר,³⁴ כפי שתואר ב"החבצלת":

בלב מלא רגשי ששון ועינים זולגות דמע שרו הנאספים משירי נעים זמירות ישראל האצורים בקרבם דברים הראויים לסדר היום [...] ראשי החברה עזרת נדחים התבוננו וחדלו ממחשבתם הראשונה לבנות בתים קטנים במחיר מצער, ויגמרו אומר לבנות חדרים שיספיקו למושב משפחה גדולה או לשתי משפחות קטנות [...] אורך כל אחד משלושת החדרים אשר יבנו עתה יהיה שבע אמות ורחבו חמישה וימסרום לאומן לבנותם ממסד ועד הטפחות בסך שנים ושמונים נאפאלען, וכל הוצאות הבנין עליו לבד עצים ודלתות וחלונות ברזל וזכוכית והוצאות רשיון הממשלה.³⁵

במעמד זה מודה החברה למתנדבים ולמשתדלים בגיוס התרומות. פרומקין וראשי החברה נוקטים בשיטה הקבועה; הם מנצלים את המומנטום לגיוס תרומות נוספות מאת הנוכחים באירוע זה. הללו מציינים כי אין בבניית בתים אלו כדי לסייע לכלל משפחות עולי תימן, ומשפחות רבות מסתובבות ברחובות ללא מחסה. המיסיון מפתה אותם לבוא ולהתאכסן בתחומו, בהבטיחו שלא יחסר להם מאומה. הללו מציינים את הצלחתם של המיסיונרים בבניית בית חולים ובית ספר בירושלים, ועתה החלו לספק לנזקקים עבודות בתנאים טובים.³⁶ עניי התימנים מסרבים לעת עתה, אך יש חשש גדול שעם בוא הגשמים עלולות המשפחות הללו לסבול חרפת רעב וקור ולהתפתות אחר הצעות המיסיונרים.³⁷ פרומקין וראשי החברה גורפים הצלחה בכך שהתרומות ממשיכות לזרום לחברת עזרת נדחים, מתושבי ירושלים ומחוץ לארץ. הגביר יהודה האמבורגער מוסיף סך של 45 פראנק על ה-30 שכבר תרם; הרב ד"ר

34 הרב יעקב שאול אלישר (תקע"ז-תרס"ו, 1817-1906). כונה בשם יש"א ברכה. נולד בצפת, ועלה לירושלים לאחר פטירת אביו. בצעירותו עסק במסחר, שימש שד"ר לאיזמיר וקושטא, והוסמך לדיין. שימש הראשון לציון משנת תרנ"ג (1893) עד לפטירתו.

35 החבצלת, י"ב במרחשוון תרמ"ה, עמ' 22-23. ראו גם: הצבי, י"ב במרחשוון תרמ"ה, עמ' ז-ח.

36 קרסל (לעיל הערה 9), עמוד צב.

37 א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת ציון וישוב ארץ ישראל, א, אודיסה תרע"ט, עמ' 411-412.

סאלפענדי מתרים נדיבים נוספים על סך 300 מארק לבד מ-220 מארק שכבר נידבו לעניי התימנים; צבי הכהן לעוונטין (תקצ"ב-תרנ"ח, 1832-1897) מזיל מכיסו סך של 60 נאפוליונים זהב; פרומקין רותם את גיסו, יוסף בי נבון, התורם מכיסו סכום נוסף ומנדב אחרים מתושבי ירושלים במטרה לשכור בתים לעזובים ברחובות קריה, לבל יפלו ברשת המיסיון.³⁸

בראייה ארוכת טווח הבינו ראשי החברה שאם מגמתם לקבוע במקום שכונת קבע, עליהם להגדיל את שטח הדירה ואת ההשלכות לכך – הוצאה גדולה יותר בעבור בית על חשבון עיכוב אכלוס משפחות חסרי דיור בדירות קטנות וצפופות. החברה סללה דרך ברוחב שלוש אמות, מבתי השכונה עד לדרך הראשית המובילה לעיר העתיקה, לרווחתם של המתישבים.³⁹

חודש וחצי מאוחר יותר, ביום כ"ו בכסלו תרמ"ה (14.12.1884), נר שני של חנוכה, נערכה ברוב פאר והדר חנוכת שלושת הבתים הראשונים בכפר השילוח. למעמד זה נאסף ובא קהל גדול מירושלים, ובראשם הראשון לציון, הרב מאיר פאניזייל⁴⁰ – הרב הראשי לירושלים, הרב יעקב שאול אלישר, רבני העדה התימנית בירושלים ונכבדיה. המשתכנים קבעו מזוזות איש בפתח ביתו וכן נקבעו לוחות זיכרון בפתח כל בית על שם הנדיב שתרום את הכסף. כל זאת כדי ליצור מוטיבציה לתרומות נוספות.

פרומקין וראשי החברה דואגים לתת גושפנקא ופרסום למעשיהם בעצם הבאת השכבה הרוחנית הגבוהה אף יותר מהמעמד הקודם, ומכבדים את הראשון לציון במצווה. לאחר חנוכת הבתים הללו ירה הראשון לציון, הרב מאיר פאניזייל, אבן פינה לייסוד שני בתים נוספים. כיוון שרבים מבני ירושלים התכנסו למעמד זה, ניצלה החברה את המעמד ואת המקום כדי לגייס תרומות נוספות ולהשלים בניית שני בתים נוספים על אלו.⁴¹ יוסף בי נבון תרם 7 נאפוליונים זהב ותוספת של 60 פרנקים לרכישת כלי בית, וכן התנדב לבניית בית

38 החבצלת, י"ב במרחשון תרמ"ה, עמ' 23. הסכום שנאסף, כולל הלוואה, העמיד תשעה בתים בשכירות למשפחות עולי תימן העניות.

39 החבצלת, ר"ח טבת תרמ"ה, עמ' 75; שם, כ"ב בטבת תרמ"ה, עמ' 104.

40 הרב מאיר פאניזייל (תקס"ד-תרנ"ג, 1804-1893). יליד בולגריה, עלה ארצה בשנת תקס"ז (1807). שד"ר לקהילות היהודיות בתוניס, אלגיר, מרוקו ולוב לטובת עניי ירושלים. התמנה למשרת הראשון לציון בשנת תר"ם (1880) עד לפטירתו.

41 ראו בהרחבה, החבצלת טו (תרמ"ה), גיליון 10, מיום ר"ח טבת, עמ' 76-77; הצבי, אי בטבת תרמ"ה, עמ' מ; הצפירה, כ"ז בטבת תרמ"ה, עמ' 5; גאלדמאן (לעיל הערה 4), עמ' 196-197.

נוסף כולל הקרקע.⁴² תרומותיו התכופות של יוסף בי נבון יש בה פיצוי על ביטול נדבת הקרקע לתימנים בקרבת שכונת "משכנות".⁴³

חברת עזרת נדחים מוסרת דין וחשבון כספי על בניית הבתים הללו: "על בנין הבתים להתימנים הוצאנו לע"ע [לעת עתה] חמישה ושלושים נאפאלען, שהם שלשת אלפים ושבע מאות שנים וששים גרוש וחצי".⁴⁴ מאוחר יותר מוסרת החברה דין וחשבון כספי נוסף, ומפרטת בו כי השקיעה עד עתה בבניין הבתים למשתכנים התימנים סך של 8,638.5 גרוש. הדו"ח מציין אף את סך התרומות מאת הנדבנים לצורך בניית הבתים, שעמד על סך 13,280.5 גרוש.⁴⁵ שבוע לאחר מכן מוסרת החברה פירוט מדוקדק בכל הנוגע להוצאות בעבור הנחת אבן הפינה, בניית הבתים, סכום חוזה ההתקשרות עם הקבלן המבצע, תשלומי מסי הקרקע ("וֶרְקוֹ"=Verko), תשלום בעבור מתן רישיון בנייה מאת הממשל ושאר תשלומים נלווים.⁴⁶ פירוט ההוצאות על ידי החברה בכל אחד משלבי הבנייה הצביע מצד אחד על ניהול תקין של כספי החברה, ומצד שני קרא תיגר נגד חלוקה לא הוגנת של כספי החלוקה. לטענתם, ניתנה עדיפות למקורבים מקרב הממונים והגבאים.

מיום חנוכת הבתים הראשונים הפכה השכונה למוקד שמשך אליו פרומקין כל נדיב לב שבא עמו בדברים, מתוך אסטרטגיה חדשה להגביר את זרם התרומות ואת האצת בניית בתי שכונת עזרת נדחים. פרומקין אינו חוסך כל מאמץ להוסיף בתים נוספים על אלו שכבר נבנו ועל אלו שבתהליך בנייה, ומאמציו נושאים פרי. הוא מציג את בתי השכונה החדשים על יושביהם בפני האדון אליהו שייד,⁴⁷ והלה תורם סכום של 25 פרנקים בעבור משתכני שכונת כפר השילוח ועוד 100 פרנקים לרכישת מצעות וכיסאות לתושבי הכפר ולשתי המשפחות העתידות להתגורר במקום, כאשר יסתיימו בניית הבתים הנוספים.⁴⁸

42 החבצלת, שם, עמ' 77.
 43 יי טובי, "משכנות – השכונה הראשונה ליהודי תימן בירושלים" (עורכים: יהודה בן פורת, בן זון יהושע, אהרון קדר), פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 209.
 44 החבצלת, כ"ו במרחשון תרמ"ה, עמ' 1.
 45 החבצלת, ט"ו בטבת תרמ"ה, עמ' 90.
 46 החבצלת, כ"ב בטבת תרמ"ה, עמ' 104.
 47 אליהו שייד (תר"ב–תרפ"ג, 1841–1922). המפקח הראשי על המושבות בארץ ישראל מטעם הברון רוטשילד בשנים תרמ"ג–תרנ"ט (1883–1898).
 48 החבצלת, כ"ט בטבת תרמ"ה, עמ' 105.

חנוכת שני הבתים הנוספים, שבנייתם החלה ביום כ"ו בכסלו תרמ"ה (14.12.1884), נערכה ביום כ"ג באדר תרמ"ה (10.3.1885). באותו מעמד החלה כתיבת ספר תורה שנודב ונכתב במיוחד בעבור שכונת עזרת נדחים על ידי קלמן וואלראוך מלונדון. אף בעצרת זאת לקחו חלק הראשון לצייון, הרב מאיר פאניזיל, הרב הראשי לירושלים, הרב יעקב שאול אלישר, רבני העדה התימנית ושאר נכבדים מירושלים. במעמד זה הונח היסוד לבניית שבעה בתים נוספים בעבור עניי התימנים.⁴⁹

בנייתם של חמישה-עשר בתים נוספים

הקמתם של חמשת הבתים הראשונים לא הספיקה כלל. העלייה ארצה מתימן לא פסקה, ובשלהי שנת תרמ"ד (1884) מונה עדת התימנים בירושלים כמאה ושש-עשרה משפחות, ובסך הכול ארבע מאות וחמישים נפש לערך.⁵⁰ פרומקין רואה צורך דחוף להמשיך ולפעול להקמת בתים נוספים לשיכון העולים בשכונת עזרת נדחים. זרם התרומות לטובת בניית בתים לעניי התימנים בירושלים אינו פוסק.⁵¹ תרומות נוספות מגיעות מקוג'ין ומרוסיה בתוספת נדבות מעשירי הארץ.

יחד עם מסירת הדו"חות ואיסוף התרומות נבנים בשכונת עזרת נדחים שבעה בתים נוספים בסיועה של החברה. בסך הכול עמדו על תילם שנים-עשר בתים, אך כאמור לא היה במספר בתים אלו בכדי לסייע לכלל העולים. חברת עזרת נדחים לוקחת על עצמה להגביר את קצב התרומות. היא פונה לאפיק גיוס תרומות חדש לבניית שמונה בתים נוספים. כך מציין זאת פרומקין ב"החבצלת":

בין כה יצאו אחדים מראשי החברה לדפוק על פתחי נדיבים לטובת האומללים האלה ואספו עד עתה כחמש מאות פרנק.⁵² והחברה גמרה אומר להוציא הכסף על בנין בתים למען יהי הדבר קיים, ותסכים להלוות כסף עוד ולהוסיף על הסך הזה ולהחל לבנות תיכף עוד שמונה

49 החבצלת, כ"ה באדר תרמ"ה, עמ' 169–170; הצבי, כ"ו באדר תרמ"ה, עמ' פט; המליץ, כ"ה בניסן תרמ"ה, עמ' 265–266; גאלדמאן (לעיל הערה 4), עמ' 197.

50 שם, עמ' 198.

51 ראו רשימת התורמים, החבצלת, ג' בניסן תרמ"ה, עמ' 180.

52 פרנק – מטבע צרפתי שערכו מאה סנטיים.

בתים בצלע הר הזיתים למקום שמה נבנה מאת החברה עד כה י"ב בתים.⁵³

הצורך בבנייה תכופה של בתים בשכונת עזרת נדחים מביא את פרומקין ואת ראשי החברה לנקיטת פעולות נוספות. הללו פונים באופן אישי לתושבי ירושלים בעלי יכולת לתת נדבה לבניית בתי החברה, והחברה מסתייעת בנטילת הלוואות כספים מעבר למה שכבר נצבר.

מה הביא את פרומקין ואת ראשי חברת עזרת נדחים לכתת רגליהם מבית לבית וליטול הלוואות, מה שלא נהגו כך עד עתה? אין זה כי אם מחזה נורא שנגלה לאחד מראשי החברה. הלה ראה קבוצה שמנתה שתיים-עשרה משפחות של עולים תימנים השוכנים על פני השדה בדרך המובילה מירושלים ליפו. פרומקין וראשי החברה חששו שהללו יקבלו סיוע מידי המיסיון, במיוחד בתקופה זו של תחילת עונת הגשמים. ראשית, הוא דואג למחסה ראשוני לאומללים אלו בעצם השגת רישיון מראשי "ועד הספרדים" לפנות חמישה חדרים "תלמודי תורה" למען עניים אלו.⁵⁴ שנית, החברה מחפשת דרכים להגביר את התרומות לבניית בתים נוספים לעניי התימנים כדי שלא ישכנו בשדות ובדרכים. החברה אספה לשם כך כמאה וחמישים פרנקים לבניית בתים נוספים.

מפאת ריבוי העניים הזקוקים לשיכון מידי בשכונת עזרת נדחים נוקטת החברה בשני אמצעים. האחד, היא משנה את החלטתה מיום י"ב במרחשוון תרמ"ה (31.10.1884), ומחזירה את התכנון המקורי – בניית בתים קטנים יותר, כמות על חשבון איכות חיים. גודל בתים אלו קטן בשלוש אמות משנים-עשר הבתים הראשונים שגודלם היה חמש אמות על שבע אמות. בתים אלו היו מיוחדים מקודמיהם, משום שהיו מכוסים ברעפים. נוסף על כך, בהתחשב במצב ובמספר העניים, החברה מקציבה לקבלן המבצע שישה שבועות לסיים את בניית שמונת הבתים הללו, אולם סכום ההכנסות אינו מספק את הנדרש.⁵⁵

53 החבצלת, כ' במרחשוון תרמ"ו, עמ' 46.

54 שם.

55 ראו להלן תרשים מס' 1.

תרשים מס' 1

כפר התימנים מצפון-מערב 1900–1920

בעת הבנייה המזורזת של הבתים נתקלים ראשי החברה בבעיה חדשה. שתים-עשרה המשפחות המפונות לחדרי התלמוד תורה של "ועד הספרדים" לא יכלו להמשיך להשתכן בחדרים אלו מפאת הקושי בלימוד בחדרים קטנים וצפופים שאכלסו ארבעים תלמידים, שני מלמדים בכיתה אחת על שתי קבוצות לימוד שונות. לכן הוחלט שבתים אלו יעלו בגורל למשך שלוש שנים לשמונה מן המשפחות המשתכנות בחדרי התלמוד תורה. פרומקין מציין את דאגתו לארבע המשפחות שייוותרו ללא מחסה. הוא פונה בקריאה מעל דפי עיתונו, החבצלת, לסייע לעניי העדה ולתרום להם כדי שאפשר יהיה להוסיף ולבנות בתים בשכונת עזרת נדחים.⁵⁶

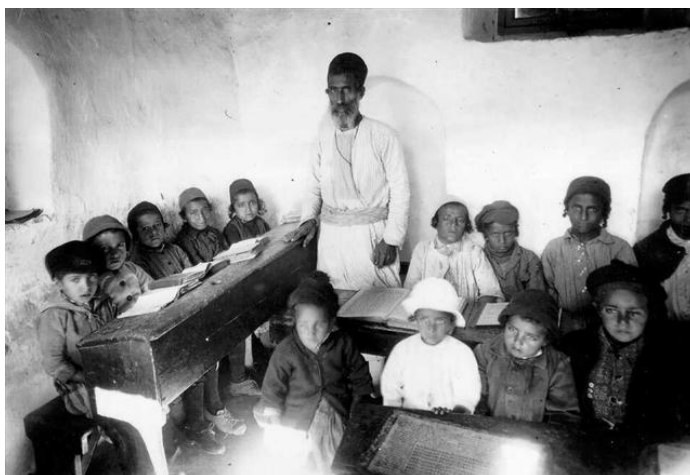
שמונת הבתים הללו נמסרו למשפחות שעלו בגורל בראש חודש שבט תרמ"ו (7.1.1886) למשך שלוש שנים. מפאת מזג האוויר המעונן והגשום דחתה החברה את חגיגת חנוכת הבתים למועד מאוחר יותר. שני שלישים מהוצאות בניית הבתים הללו הם בזכות תרומות תושבי העיר. בית אחד נועד לשמש כבית כנסת למשתכנים ותלמוד תורה לילדי המשפחות הללו כדי שיוכלו להתפלל ולקיים סדרי לימוד בשכונה כמנהגם ולא יצטרכו לכתת את רגליהם העירה. מעשה זה

56 החבצלת, כ"ד בטבת תרמ"ו, עמ' 1.

נועד לשמר את הדגם החברתי המסורתי המוכר להם. לבית זה תרמה החברה מנורות שמן וגז בעבור בית הכנסת והתלמוד תורה.⁵⁷ ביום ט"ו בשבט תרמ"ו (21.1.1886) חגגה החברה את חנוכת שמונת הבתים הללו. הכינוס התקיים בבית שנועד לבית כנסת ולתלמוד תורה, ונישאו ברכות לנדיבים שנטלו חלק במצווה זו במטרה לעודדם לשתף פעולה גם בעתיד.⁵⁸

תרשים מס' 2

כפר התימנים 1898–1914
מארי יוסף מצ'מוני ותלמידיו ב"תלמוד תורה" בכפר השילוח
(הארכיון הציוני המרכזי)

ביום ז' בשבט תרמ"ו (13.1.1886) ביקר בבתי עזרת נדחים הגביר פנחס נימינסקי,⁵⁹ ואליו הצטרפה קבוצה נכבדה של רבנים. הכבודה התרשמה מפועלה של החברה, והגביר חילק מתנות לתושבים אחדים ולילדים שלמדו בתלמוד תורה.⁶⁰ שני בתים בשכונת עזרת נדחים נבנו מתרומותיו של הגביר.⁶¹ במעשה זה

57 החבצלת, י"ד באד"ר תרמ"ו, עמ' 172.

58 החבצלת, ט"ז בשבט תרמ"ו, עמ' 140; ראו להלן תרשים מס' 2.

59 פנחס נימינסקי. עשיר ונדבן. תרם שני בניינים לשיבת חיי עולם בירושלים. היה חבר הוועד להקמת בית החולים שערי צדק בירושלים.

60 החבצלת, ט' בשבט תרמ"ו, עמ' 131.

נקטו פרומקין וראשי החברה בשיטה חדשה. הם מציגים את הצלחתם – מתיישבים בביתם ובפרנסתם ותלמידים בלימודם, דבר שהביא לתרומה בעבור שני בתים נוספים בשכונה.

בתוך שנה וחודשיים הצליחה חברת עזרת נדחים לבנות בתים ולשכן בהם עשרים משפחות מעניי עולי תימן שלא היה לאל ידם לשלם שכירות דירה, והם מצאו את עצמם שוכנים במערות ובשדות מחוץ לחומות העיר ירושלים.⁶² פרומקין מקבל תרומה מתושב העיר ירושלים בגובה מחצית בניית בית בשכונת עזרת נדחים. ביום י"ב באדר שני תרמ"ו (19.3.1886) הוא מפרסם את ההודעה שלהלן בעיתונו:

אחד מנכבדי אחינו, תושבי עיר קדשינו, התנדב לתת מכיסו חצי הוצאות הדרושות לבנין בית לאחינו התימנים אצל העשרים הבתים [...] כתבנית הבתים ההם, ומבקש לה שותף בדבר מצוה זאת אשר יתן גם הוא המחצה האחר מההוצאות הדרושות לבנין הבית, ותקרא המצוה על שם שניהם [...] הסך הדרוש למחצה הוצאות הבנין יעלה לערך עשרה עד אחד עשר נאפאליען.⁶³

הרב ד"ר סאלפענדי מרים תרומה נוספת על סך 220 מארק למימון בניית בתים נוספים בשכונת עזרת נדחים. כן הוא מוציא מכיסו סכום של 400 מארק, כדי שישימש הלוואות לעניים לבניית בתים בירושלים.⁶⁴ היצע הדירות היה קטן והביקוש גדול. כדי לעודד יציאה לעבודת כפיים ונשיאה בעול רכישת בית פרומקין וראשי החברה רותמים את בעלי הממון למתן הלוואות לבניית בתים בירושלים ועם זאת להקטין את החיכוך עם המיסיון.

בניית שלושים בתים נוספים

בשלהי שנת תרמ"ו (אוגוסט 1886) נחתם חוזה בין חברת עזרת נדחים לקבלן מבצע לבניית בתים נוספים בשכונת כפר השילוח. בשלב הראשון תוכננו בניית שנים-עשר בתים (נוספים על עשרים הבתים שכבר עמדו בנויים בצלע הר

61 שם, עמ' 138. התשלום בעבור בניית שני הבתים ניתן כנראה בתשלומים על ידי הגביר נימינסקי, על פי לשון הכתוב, "עוד לתשלום שני הבתים". תשלום זה עמד על סך 217 גרוש וצוין בפרטיכל קכ"א מספר חברת עזרת נדחים. ראו החבצלת, כ"ט בסיון תרמ"ו, עמ' 310.

62 החבצלת, ב' בשבט תרמ"ו, עמ' 128.

63 החבצלת, י"ב באדר שני תרמ"ו, עמ' 205.

64 החבצלת, כ"ט בסיון תרמ"ו, עמ' 310.

הזיתים) במשך שישים יום. פרומקין מציין בעיתונו חידוש בבניית עשרים הבתים שעתידיים להיבנות: כל מתיישב יקבל חלקת אדמה ויוכל להתפרנס ממנה: "נוסיף לבנות עוד עשרים בתים במקום ההוא, וגם לתת לכל אחד מתושביו כברת ארץ לגן ירק, כי המקום מקום מים קרוב לעיר, וממנו יקחו כל תושביה הירקות הדרושים למחיתם".⁶⁵

מה ראה פרומקין לתת שטח אדמה לכל תושב דווקא בשנת תרמ"ו (1886) כשמספר המשפחות העניות חסרות הדיור היה רב על כמות הבתים בשכונה? הדבר נעוץ בהבטחתו של פרומקין לספק להם אדמה לזריעה. מגמת החברה הייתה להמציא עבודה ופרנסה לעניי העם, ומעשהו של פרומקין נועד להפיס את דעתם למען יוכלו לפרנס את עצמם בזעיר אנפין על ידי עבודת האדמה.

בד בבד, נסים בכר, שהיה מיוזמי החברה וחבר הוועד הראשון, קלט תלמידים ועובדים מעולי תימן בבית הספר "לתורה ולמלאכה" שבראשו עמד, מתוך מגמה לשלבם במערך עובדי הבניין המתפתח בירושלים. ואכן, חלק נכבד ממתיישבי שכונת עזרת נדחים פנו לאפיק תעסוקתי זה. חצי שנה מאוחר יותר התנדב הרב יהושע צייטלין סכום לבניית שני בתים נוספים שייקראו על שמו ועל שם אשתו.⁶⁶ צייטלין מתרשם מאוד ממפעל ההתיישבות בארץ, ובאותו מעמד הוא מבטיח שבסיום בניית שני הבתים הללו יתרום סכום נוסף לבניית שני בתים נוספים שיהיו על שם אביו ועל שם חותנו.⁶⁷ אין ספק שפרסום הקדשת הבתים על ידי פרומקין, בעיתונו החבצלת ובלוחות השיש בפתחי הבתים, היווה זרז לתרומות נוספות בעיקר מנדבני חוץ לארץ שרצו ליטול חלק במצוות יישוב ארץ ישראל, בבתים שייקראו על שמם.

למרות חתימת החוזה עם קבלן מבצע עוכבה בניית הבתים הללו לתקופה ארוכה. כחלוף שנה, ביום כ' באלול תרמ"ז (20.9.1887) מציין פרומקין בעיתונו כך: "עד הנה עזרנו ה' ובנינו עשרים בתים [...] אם יעזרנו ה' והשגנו רְשׁוּם לבנין, נוסיף לבנות עוד עשרים בתים במקום".⁶⁸ בפרוטוקול ישיבת הוועד הכללי של חברת עזרת נדחים קכ"ו, שנערך ביום כ"ח באייר תרמ"ז (22.5.1887) נכתב:

- 65 החבצלת, כ' באלול תרמ"ז, עמ' 311.
 66 על פי עיתון "הצבי" נידב הרב יהושע צייטלין את סכום שני הבתים הללו טרם בואו לביקור בארץ בחודש שבט תרמ"ז (1887). ראו הצבי, כ"ח בניסן תרמ"ז, עמ' כט.
 67 הצבי, כ"ח בניסן תרמ"ז, עמ' כט; החבצלת, כ"ח בניסן תרמ"ז, עמ' 161.
 68 החבצלת, כ' באלול תרמ"ז, עמ' 311.

מפני פקודה חדשה, אשר יצאה בשנה החולפת, כי על קרקעות אשר מחוץ לעירנו השייכים להממשלה, לא תוכל ממשלת עירנו לתת רשיון לבנין בלתי רשיון הממשלה הראשית בקאנסט [העיר קונסטאנטינופול שבטורקיה] [...] כבוד פחת עירנו שלח בקשתנו למקום גבוה וימליץ טוב בעדנו לתת לנו רשיון להוסיף לבנות במקום ההוא עוד שלושים בתים.⁶⁹ ואמנם התשובה לא איחרה לבוא. הפקידות האחראית על הבנייה בירושלים הודיעה שבקשת היתר הבנייה התקבלה, והרשיון המיוחל יגיע בהקדם. שישה חודשים מאוחר יותר עדיין לא התקבל היתר הבנייה. בפרוטוקול קל"ד מיום ט"ז במרחשוון תרמ"ח (3.11.1887) חברת עזרת נדחים מפרסמת כך:

לדאבון לב לא הגיענו עוד הרשיון מקאנסטאנטינאפיל לבנין בתים, כבוד הפחה שלח בר"ה החולף עוד טעלעגראף בדבר הזה לעיר הבירה, והרשיון לא הגיע עוד, כי עליו לעבור דרך בתי מועצות רבים ובכל בית עליו לחכות עד בוא מועדו.⁷⁰

חברת עזרת נדחים מסתייעת באישים המקורבים למלכות. פרומקין פונה לגיסו, יוסף נבון, שהיו לו קשרים עם ראשי השלטון, בבקשה להחיש את קבלת הרשיון המיוחל.⁷¹ החברה שולחת מספר טלגרפים לאיסטנבול בבקשה לזרז את קבלת היתרי הבנייה.⁷² הרשיון המיוחל הגיע במחצית הראשונה של חודש אייר תרמ"ח (אפריל 1888), שנתיים לאחר הגשת הבקשה להיתר הבנייה. במהלך השנתיים שהבנייה בהן עוכבה, פרומקין וראשי החברה ממשיכים בגיוס תורמים נוספים כדי להעלות את מספר הבתים שייבנו משישה-עשר לתשעה-עשר. שאיפתו של פרומקין הייתה לגייס את מלוא סכום הבנייה בעבור יתרת אחד-עשר הבתים במהלך ארבעת החודשים הבאים עד סוף חודש אלול למען משפחות עניות, אשר עלולות למצוא את עצמן ללא שכירות בית,⁷³ ולמען לא יהיו נטושות בשדה בלי קורת גג לראשן בימי החורף. כן גייסו כסף לבניית

69 החבצלת, ד' בסיון תרמ"ז, עמ' 202.

70 החבצלת, כ"ד במרחשוון תרמ"ח, עמ' 38.

71 שם. בידי שני מסמכים הכתובים בשפה העות'מאנית מתחילת שנת 1888. המסמך הראשון עוסק בבקשה שהופנתה למשרד הפנים העות'מאני לבנות בתים נוספים בעבור עניי היהודים המתגוררים בסלואן. המסמך השני מאשר שהבקשה היא בהתאם לכללים הנהוגים – רישום הקרקע על-שם אזרח בעל נתינות עות'מאנית, אך יש עדיין התניה באישור סופי של הסולטאן.

72 שם, עמ' 40.

73 החבצלת, י"ד באייר תרמ"ח, עמ' 185–186; דרויאן (לעיל הערה 10), עמ' 27.

בור מים כדי לצמצם את התלות במעין השילוח ובמעין יואב ולמעט חיכוך עם תושבי סילוואן. אך בור מים זה לא היה בו כדי למנוע את התלות במעין השילוח ובמעין יואב.⁷⁴ פניית המתיישבים לפרומקין שידאג לזכות בשימוש במים ממעיינות השילוח וממעין יואב לא צלחה.⁷⁵

עשרת הבתים הראשונים התאכלסו בעניי עדת התימנים בירושלים, ובשאר הבתים אמורים היו להתיישב משפחות אשכנזיות וספרדיות עניות.⁷⁶ שכונת עזרת נדחים בכפר השילוח מתחילה בתקופה זו להתאכלס במשפחות שאינן מעדת התימנים בירושלים. מה ראה פרומקין לאכלס את שכונת עזרת נדחים שנבנתה בעבור עניים מעולי תימן אף במשפחות מעדות הספרדים והאשכנזים בירושלים? המצב הכלכלי הקשה בירושלים והמיעוט בכספי החלוקה בכוללים השונים הותיר משפחות רבות בחרפת רעב ובסכנת הוצאה מהבתים מחוסר יכולת תשלום שכירות דירה.

כבר בשלהי שנת תרמ"ו (אוגוסט 1886) פרסם פרומקין בעיתונו פרטים על מצבם הקשה של חלק מקהילות אשכנז, במיוחד פינסק, קארלין ורומעניען, שמקבלים כספי חלוקה זעומים שאינם מספיקים לכלכלת בני ביתם ולשכירות דירה, ולפיכך הם עתידים להיות מושלכים מבתיהם השכורים.⁷⁷ בתפיסת עולמו של פרומקין הייתה דאגה וסיוע שווה לכל נפש ללא הבדל בין ספרדים-אשכנזים-מערבים-תימנים. בתחילה הייתה בהתיישבות בשכונת עזרת נדחים שמירה על הדגם החברתי-מסורתי. בשלב השני, יצרו שכונת מגורים מעורבת. שיכונם יחד בשכונה אחת הייתה במגמה להפיג את המתח שבין קבוצות עדתיות אלו.⁷⁸ כמו כן, המגורים בשכונת לקבוצת עובדים עשויה לדרבן את אלו החדשים לחפש דרכים להביא טרף לביתם.

תחת הכותרת "קול שועת בת עמי נשמע בציון" פרומקין מתאר בעיתונו את מצבה של הקהילה הספרדית בירושלים כך: "חייבים שכירות שנה שעברה ומי הוא בעל הבית אשר יחכה להניחו להעני הדר בביתו אשר עדיין חייב לו שכירות

74 ראו בהרחבה: חוברת (לעיל הערה 13), עמ' 134-140.

75 יי טובי, "זכרונות יוסף מצימוני על העליות הראשונות מתימן לארץ ישראל", תימא ח (תשס"ד), עמ' 126.

76 החבצלת, י"ד באייר תרמ"ח, עמ' 186; שם, ג' באלול תרמ"ח, עמ' 311.

77 החבצלת, ג' באלול תרמ"ו, עמ' 381.

78 קרסל (לעיל הערה 9), עמ' כח.

מישן ונכנסה שנה החדשה! ולא ישליכהו החוצה לחבק אשפתות".⁷⁹ כתוצאה מכך מחליטים ראשי חברת עזרת נדחים לאכלס בעשרים הבתים את המשפחות העניות יותר מבני אשכנז וספרד, הנמצאות בסיכון גירוש מבתיהם מפאת חוסר יכולת תשלום שכירות דירה לשנה החדשה. חלק מן המשפחות הללו, לא היה לאל ידם לשלם דמי שכירות אף לשנה החולפת. עשרת הבתים שבנייתם הסתיימה בשלבים בסוף חודש מרחשוון תרמ"ט (נובמבר 1888) אוכלסו במשפחות העונות לקריטריונים אלו.⁸⁰ עם זאת, שוקדת החברה לסיים את בניית בור המים שישמש את תושבי השכונה טרם תחילת עונת הגשמים.⁸¹

בפרוטוקול אספת חברת עזרת נדחים מיום כ"ח בשבט תר"ן (28.2.1890) פרומקין מציין שנבנו ארבעים וחמישה בתים לעניי ירושלים בשכונת עזרת נדחים.⁸² שנה לאחר מכן מתפרסמת רשימת חמישים בתי החברה בשכונת עזרת נדחים ושמות הנדיבים שתורמו את הבתים האלו. מכאן נראה שהשכונה התאכלסה בחמישים משפחות: שלושים מהן מעדת התימנים והשאר מעניי קהילות האשכנזים והספרדים בירושלים.⁸³ חיזוק לדברי פרומקין נמסר על ידי אברהם משה לונץ, הכותב בספרו: "הכפר בנוי בשיפוע הר הזיתים [...] ואחרי בתי הכפר בנויים חמישים בתים קטנים לעניים התימנים, אשר נבנו בהשתדלות חברת עזרת נדחים, וכעת ישבו בהם גם עניי שאר המקהלות".⁸⁴ בפרוטוקול אספת החברה מראש חודש כסלו תרנ"ב (1.12.1891) פרומקין מציין כך: "בעירנו הקטנה אשר בצלע הר הזיתים, אשר מספר בתיה בשנה החולפת עלה לארבעה וחמישים".⁸⁵

יוצא אפוא שבסוף שנת תרנ"א (ספטמבר 1891) שוכנו בשכונת עזרת נדחים ארבעים וחמש משפחות בלבד. שאר הבתים, שבנייתם הסתיימה כנראה בסוף חודש מרחשוון תרמ"ט (נובמבר 1888), שימשו למבני ציבור כגון בתי כנסת, תלמודי תורה לעדת התימנים והאשכנזים, בית תבשיל ושני בתי כיסא.⁸⁶

79 ראו בהרחבה: החבצלת, ג' באלול תרמ"ח, עמ' 305–306.

80 החבצלת, ג' באלול תרמ"ח, עמ' 311.

81 החבצלת, כ"ט בסיון תרמ"ט, עמ' 288–289.

82 החבצלת, ט"ו באדר תר"ן, עמ' 153–154.

83 החבצלת, כ"ב בטבת תרנ"א, עמ' 98–99.

84 א"מ לונץ, מורה דרך – בארץ ישראל וסוריה, ירושלים תרנ"א, עמ' 134.

85 החבצלת, ג' בכסלו תרנ"ב, עמ' 50.

86 החבצלת, ב' בכסלו תרנ"א, עמ' 43.

מקור נוסף לכך הוא עדות על בית ששימש תנור לכלל המשתכנים ונתרם על ידי הגביר פנחס נימינסקי: "השתדלנו לבנות להם תנור בחדר מיוחד נוסף על הבתים [...] פנחס נימינסקי נ"י הושיט לנו הכסף הדרוש לבנין הזה".⁸⁷ בניית בית מיוחד לתנור נבע מצורך קיומי של המתישבים. על פי זיכרונותיו של הרב יוסף מצ'מוני, אחת הסיבות לעזיבת חלק מתושבי השכונה האשכנזים והספרדים נבעה מחוסר תנור לרווחת התושבים.⁸⁸ בניית בית תנור תאפשר לתת תנאים לרווחת המתישבים למען לא יעזבו את השכונה, ויחד עם זאת נבנו בית כנסת ותלמוד תורה למתיישבים האשכנזים. בסוף שנת תרנ"א (ספטמבר 1891) היו בשכונת עזרת נדחים חמישים וארבעה בתים, שארבעים וחמש משפחות מעניי ירושלים שוכנו בהם. שאר הבתים שימשו מבני ציבור לכלל תושבי השכונה.

שכונת עזרת נדחים – שלבי בנייה אחרונים

באספת ראשי חברת עזרת נדחים מחודש מרחשוון תרנ"ב (נובמבר 1891) מסר פרומקין דין וחשבון על המשך הבנייה בשכונה: "בעירנו הקטנה אשר בצלע הר הזיתים, אשר מספר בתייה בשנה החולפת עלה לארבעה וחמישים, הצליח לנו עד כה להוסיף עוד ששה בתים שכבר נבנו תקרותיהם ובימים האלה יכוסו אי"ה ברעפים, וימסרו לששה משפחות לשבת בהם".⁸⁹ נוסף על בניית הבתים קיבלה החברה רישיון לבניית בור מים ומקווה טהרה בשכונה.⁹⁰ אין יודעים מתי התאכלסו בתים אלו בעניים. חודש וחצי מאוחר יותר החברה מפרסמת את רשימת בתי חברת עזרת נדחים ואת שמות התורמים. מספר הבתים בשלהי חודש שבט תרנ"ב (פברואר 1892) עומד על שישים.⁹¹

לקראת סוף חודש סיוון תרנ"ב (יוני 1892) פרומקין מפרסם הודעה בעיתונו בשם החברה תחת הכותרת "חדשים לבתים בואו והפיסו": "ביום א' ר"ח תמוז יוטל גורל בועד חברת עזרת נדחים על ארבעים בתים מבתי החברה הבנויים לצלע הר הזיתים, מהם חדשים שנבנו בקיץ הזה".⁹² מהודעתו של פרומקין נמצאנו

87 החבצלת, ט"ו באדר תר"ן, עמ' 153.

88 עובדיה (לעיל הערה 4), עמ' 242.

89 החבצלת, ג' בכסלו תרנ"ב, עמ' 50.

90 שם.

91 החבצלת, כ"ד בכסלו תרנ"ב, עמ' 79–80.

92 החבצלת, כ"ב בסיון תרנ"ב, עמ' 250.

למדים שבשלהי תרנ"ב (1892) נבנו בתים נוספים בשכונת עזרת נדחים. אין ידוע לנו מספרם של הבתים הללו שנבנו. סיום מלאכת בניית הבתים בשכונת עזרת נדחים היה ביום כ"ז באייר שנת תרנ"ח (19.5.1898). פרומקין מוסר הודעה בדבר כך:

אתמול כלתה מלאכת בנין עשרת בתים, אשר נבנו לצלע הר הזיתים בין בתי חברת עזרת נדחים, מכסף נדבת הבאראנעססע הכבודה דע הירש ע"י חברת כל ישראל חברים ונמסרו לעשרה משפחות עניות (חמש ספרדיות וחמש אשכנזיות) לגור בהן שלש שנים. הבתים נבנו מעל לעשרת הבתים אשר בנה אישה הבאראן הירש ז"ל במקום הזה [...] מספר הבתים אשר לחברת עזרת נדחים במקום הזה עולה לאחד ושבעים, ומספר המשפחות הגרות בהם ששים ותשע, כי שנים מהבתים נועדו למקום תפלה ותלמוד תורה.⁹³

עשרת הבתים האחרונים שהוקמו היו שונים מקודמיהם, גדולים יותר, ובית תבשיל נבנה מול כל אחד מהם. בניית בתי תבשיל לכל חדר הועתק מאורח החיים של המתישבים התימנים, כאשר לכל משפחה היה תנור משלה, ובמטרה לתת מענה לצורכי המתיישבים שאינם מבני העדה התימנית.⁹⁴ בקרבת מקום הושלמה גם בניית בור מים גדול שאמור היה לספק מים לתושבי השכונה ללא הזדקקות למי מעיין השילוח.⁹⁵

לסיכום, בשנים תרמ"ה–תרנ"ח, 1884–1898 נבנו בשכונת חברת עזרת נדחים שישים ותשעה בתים בעבור עניי ירושלים, ובהם: תימנים, ספרדים, אשכנזים, מערבים, פרסים ואנשי קווקז. כולם שוכנו בבתים אלו לשלוש שנים ללא תמורה ועל פי גורל שנערך על ידי מנהלי החברה.

מבנה שכונת עזרת נדחים

בתי שכונת עזרת נדחים בכפר השילוח נבנו בארבעה טורים מוארכים. מפאת שיפוע צלע ההר כל טור בתים נפרש על אותו קו גובה.⁹⁶ טורי הבניינים מזכירים בצורתם המוארכת את בתי שכונת משכנות שאננים. פירוט מספר הבתים בארבעת הטורים:

93	החבצלת, כ"ח באייר תרנ"ח, עמ' 221.
94	עובדיה (לעיל הערה 4), עמ' 242.
95	שם; ראו גם ד' ילין, ירושלים של תמול, ירושלים תשל"ב, עמ' 178.
96	בסל"א, אוסף "לאור", מפה JER 352/151.

טור א = 27 בתים

טור ב = 17 בתים

טור ג = 14 בתים

טור ד = 12 בתים.

בסך הכול נבנו בשכונת עזרת נדחים שבעים בתים בארבעה טורים.⁹⁷ המבנים נבנו מתוך שיקול דעת כלכלי. כל דירה נבנתה בצמידות לדירה השכנה. אופן בנייה כזה אפשר חיסכון בחומרי בנייה וזירז בניית בתים ואכלוס משפחות עניות. כל משפחה שעלתה בגורל זכתה בדירה אחת בלבד. בשנים מאוחרות יותר נוספו לחמשת הבתים הראשונים שנבנו בכפר השילוח שלוש כיפות מקומרות, כמובא בזיכרונותיו של ר' יוסף מצ'מוני, שהיה רב, שוחט ובודק ומלמד בשכונה: "וגם בנו למעלה על גבי חמשת החדרים הראשונים ע"י הדרך שלשה חדרים טובים וכיפה מקומרת לכל אחד".⁹⁸ מעל חמשת הבתים הללו נבנו שלושה בתים נוספים. תקרתו של כל בית הייתה מקומרת. שלושת הבתים הללו כללו שמונה חדרים.⁹⁹

תרשים מס' 3

תמונות משכונת עזרת נדחים

97 ארכיון עיריית ירושלים, מיכל 4598, תיק מס' 12.

98 עובדיה (לעיל הערה 4), עמ' 239.

99 שם; ראו לעיל תרשים מס' 3.

התימנים בשכונת עזרת נדחים והתנאים לשיכונם

כל משפחה בבתי חברת עזרת נדחים השתכנה שם, רק אם ראש המשפחה עלה בגורל. המשפחה התגוררה במקום למשך שלוש שנים ללא כל עלות.¹⁰⁰ לקראת סוף שנת תרמ"ח (אוגוסט 1888) היו אמורים מקצת ממשפחות עולי תימן, אשר השתכנו בשכונת חברת עזרת נדחים, לפנות את בתיהם, הואיל והן כבר עברו את מועד המגורים במקום. בית דין צדק ביקש להשאירם שנה נוספת בשכונה עד הגורל הבא שעתיד היה להיערך בשנת תרמ"ט (1889).¹⁰¹ מה היה הרקע להחלטת בית דין צדק להשאירם שנה נוספת? המתישבים הגישו תלונה נגד פרומקין שביקש להוציאם ולשכן אחרים במקומם. דרויאן מציינת כפיות טובה מצד המשתכנים התימנים, חיכוך והיעדר תקשורת בין ראשי החברה.¹⁰² פניית המתישבים התימנים לבית הדין נבעה משתי סיבות הקשורות זו לזו. פרומקין הבטיח למתיישבים אדמה לזריעה כדי שיתבססו כלכלית על עבודה חקלאית. דבר זה לא יצא לפועל, והמתישבים מעלים טענה זו כלפי פרומקין.¹⁰³ הוא לוקח בחשבון את הבטחתו ומקיים ממנה מעט מזעיר בעצם נתינת פיסת קרקע לקיום בסיסי לכל בית שנבנה משנת תרמ"ו (1886). אולם המתישבים הראשונים נשארו ללא מקור כלכלי המבוסס על עבודת האדמה כמובטח. עם זאת, בשנים אלו נבנו בתים למפונים מקהל האשכנזים והספרדים שלא יכלו לשלם שכר דירה. יש לראות בפנייתם של המשתכנים התימנים טרוניה כלפי הבטחה כלכלית שלא מומשה והשאירה אותם במצב קשה ועתה הם נדרשים לצאת מביתם כדי לאכלס במקומם מפונים אחרים. בית הדין פוסק לזכותם ומחייב את החברה להשאירם בביתם לשנה נוספת. יש לציין כי פרומקין היה הרוח החיה והמקשר בין המתישבים התימנים לראשי החברה. התימנים אמנם העלו טרוניה כלפי פרומקין, אך בד בבד רחשו

100 ראו לונץ (לעיל הערה 82), עמ' 134; החבצלת, כ"ב בסיון תרנ"ב, עמ' 250.

101 החבצלת, ג' באלול תרמ"ח, עמ' 311.

102 דרויאן (לעיל הערה 10), עמ' 104.

103 טובי (לעיל הערה 73), עמ' 125-126. המתישבים מעלים טענות נוספות שפרומקין הבטיח ולא קיים, ראו שם.

לו אהדה והערכה רבה.¹⁰⁴ לימים אמרו הללו בבתי הכנסת בכפר השילוח תפילת אשכבה וקראו מפטיר והפטרה לעילוי נשמתו, בשבת הסמוכה לפטירתו.¹⁰⁵ כל משפחה שעלתה בגורל צריכה הייתה לחתום על טופס תנאי קבלה לשכונה ולהתחייב להתנהג על פי הכתוב בחוזה. החוזה נערך בין המשתכן ובין ועד עדת הספרדים בירושלים. להלן התנאים שהמשפחה המשתכנת התחייבה עליהם:

- א. הנני מחויב לשמור על הבית מקלקולים ולתקן את כל מה שנתקלקל;
  - ב. הנני מוכן לעזוב את הבית בכל עת אשר ידרשו ממני בלי כל טו"ת דו"ד [=טענות ותלונות, דין ודברים];
  - ג. הנני מחויב להתנהג על פי תקנות שהוועד יפרסם בכל זמן.
- משפחה שהפרה את אחד התנאים הללו צפויה הייתה לעזוב את הבית שהשתכנה בו ומשפחה אחרת הייתה מתאכסנת במקומה.¹⁰⁶

התפתחות השכונה

עם התבססותם והטבת תנאי מחייתם של היהודים שעלו מתימן קצה נפשם מדוחק הבתים ומצפיפותם. ר' יוסף מצימוני מתאר את רצונם של התימנים לשרג את תנאי המגורים כך:

ואז הסכימו להתאסף ולטכס עצה מה לעשות. ויסכימו לקנות להם קרקע ע"י [על יד] בתי ההקדש ויבנו להם בתים מרווחים וכל אחד יעזור לחבירו בבנין הבתים, מי פועל ומי סבל ומי בנאי ומי טייח, בלי כסף, יומיים תחת יום, וכן עשו. קנו קרקע מאחד ערבי בערך עשרה דונם פחות או יותר, וחלקו אותה כל עשר אמות על עשר אמות באחד מגידי.¹⁰⁷ נקי חוץ מן הדרכים שהוציאו אותם לפני החלוקה ויבנו להם בתים כאמור, בשיתוף עבודה בעבודה. וקיבלו קושאן [=שטר טאבו] קרקע רשמי אחד ע"ש [על שם] אחד מזקניהם (שלמה חאזי). וכל אחד חצב לו בור בעד

104 קרסל (לעיל הערה 9), עמ' ק; ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל אביב תשט"ו, עמ' 32, 62.

105 מסמך "יהודי השלום" לטלטול ונדידה, ואדמתם לזרים" מאת שלום לוי נחום, הנמצא ברשותי. במסמך יש בעייתיות בדיוק השנים, אך אין הדבר מוריד מהחשיבות ומערך התוכן שבו.

106 ראו למשל החבצלת, י"א בטבת תרנ"ג, עמ' 95.

107 או מגידיה (Mecidiye, Medjidiye) – 1/5 ערך לירה טורקית.

מים לשתייה ובהכ"ס (ובית הכסא) וכו', עד שבמשך שתיים-עשרה שנה נתפתחה המושבה וגדלה עד שהגיעה לחמשים חצר לאנשי'ס> פרטיים.¹⁰⁸

תרשים מס' 4

כפר התימנים 1898–1914

התימנים הוותיקים בשכונת עזרת נדחים בכפר השילוח מואסים במגורי בתי ההקדש, ממספר סיבות: צפיפות נוראה, היעדר פרטיות הנובע משיתוף עם אחרים בבתי כיסא, בתנור ובבור מים לכלל, חוסר אוויר בבתים אשר היו נמוכים ובמינימום חלונות. דברים אלה גרמו למחלות אשר הצריכו ביקור במרפאה או בבית חולים שהיה בעיר העתיקה ולא בשכונה עצמה. מצב זה גרר הפסד ימי עבודה והביא לדוחק בפרנסה.

108 עובדיה (לעיל הערה 4), עמ' 241–242; זרחי (לעיל הערה 1), עמ' 141; ראו להלן תרשים מס' 4.

תרשים מס' 5

כפר השילוח שנת תרצ"ב (1932)

התימנים יזמו לרכוש שטח אדמה בגודל עשרה דונמים. הם מחלקים אותו שווה בשווה ביניהם. הואיל ואין ביכולתם לממן שכר פועלים והשגחה על הבנייה, הם מסייעים זה לזה, כל אחד במקצוע שהוא מתמחה בו. הבנייה ארכה כשתיים-עשרה שנים. הקרקע נרשמה על שם אחד התושבים כולל הוצאת אישורי בנייה. הם עבדו לפרנסתם יחד עם בניית ביתם ובתי חבריהם.¹⁰⁹ מאופן חלוקת העבודה בין המתישבים נמצאנו למדים שרובם המכריע של עולי תימן השתלבו במקצועות הבנייה ולא בעבודת האדמה. לא מן הנמנע שפרומקין, בראותו שאין באפשרותו לקיים את הבטחתו – חקלאות כבסיס כלכלי בתחומי כפר השילוח – בא בדברים עם נסים בכר, והללו ניתבו את המתישבים למקצועות נדרשים אלו. התרחבות השכונה הפרטית הייתה בזמן בניית בתי ההקדש שנתרמו על שם הברון הירש ועל שם הנדיב רוטשילד בשנת תרמ"ח (1888). בתים אלו היו מרווחים, עם כיווני אוויר טובים, גבוהים מעל הקרקע, בית כיסא פרטי לכל משפחה וכן בור מים. הם נמצאו תלויים פחות בשכניהם שבבתי עזרת נדחים, משום שהתחלופה בבתיים אלו הייתה בתדירות גבוהה, מן הסיבות שנמנו לעיל.

109 מוזכרונות שהותירה אחריה הגב' מלכה יהוד ז"ל הנמצאים ברשותי. תודתי נתונה לגב' תהלה אפלבוים שראיינה אישים ממפוני כפר השילוח המוזכרים בעבודת המחקר והעמידה לרשותי תיעודים אלו; ראו גם לעיל תרשים מס' 5.

תרשים מס' 6

כפר השילוח 1933

מצד ימין, נראה בבירור צינור שהוביל מים מן הבור אל רפת הפרות של יעקב חסני (אוסף התצלומים של זאב אלכסנדרוביץ', מס' רשומה 000232963)

לימים, בנו בני הדור השני את בתיהם בסמוך לבתי הוריהם.¹¹⁰ השכונה הפרטית התפתחה ונוספו על חמישים הבתים הראשונים עוד עשרים וארבעה בתים לערך. מספר בתי כפר השילוח הגיע לשיא של מאה וחמישים בתים לערך.¹¹¹ בכפר השילוח נפתחו גן ילדים, בית ספר, נקודת משטרה ומרפאה מתקדמת שהתושבים קיבלו בה סיוע רפואי בתחומים שונים, בתי כנסת, מקוואות ציבוריות ופרטיות וחנויות מכולת. להלן תרשים סכמתי של מתחם השכונה הפרטית ומרכיביה על פי זיכרונותיו של מר משה יהוד שהתגורר בכפר השילוח עד שנת תרצ"ו (1936).¹¹²

סיכום

ניסיונותיהם של עולי תימן לעלות על הקרקע ולעבד את האדמה בסביבות ירושלים לא יצאו לפועל. מצבם נעשה קשה מיום ליום. הללו לא היו מסונפים לשום "כולל". פרומקין שחלק על סדרי החלוקה היות שהייתה נגועה בשחיתות וחלוקה למקורבים, מתאר את מצבם הקשה ואת חששו שמא ייפלו בזרועות

110 דרויאן (לעיל הערה 10), עמ' 106 ;

111 מזיכרונות מר משה יהוד הנמצאים ברשותי. ראו נספחים 5-6.

112 ראו לעיל תרשים מס' 6.

המיסיון שנחל הצלחה בעצם הקמת בית חולים ובית חינוך בירושלים. פרומקין ניסה לחדש את רעיון יישוב ארץ ישראל. הוא מעלה על נס את עבודת האדמה ומביא לכך סימוכין מהצלחת בני ירושלים בהקמת מושבה חקלאית בפתח תקוה בשנת תרל"ח (1878). עולי תימן העדיפו התיישבות באדמות כפר השילוח על פני מקומות אחרים, כיוון שמקום זה סיפק להם פתרונות דיור, היה קרוב לשכונות שבתוך החומה וכן הובטח להם שיקבלו במקום "אדמה לזריעה כמו פתח תקווה וראשון לציון".

פרומקין ניצל את קשריו עם בעלי ממון לטובת גיוס משאבים לבנייה, לתשתיות ולמימון תכולת הבתים בשכונת עזרת נדחים. הוא משך את התורמים על ידי ציון העובדה שהבתים יירשמו על שמות התורמים על גבי פתחי הבתים, ופרסם את שמותם בעיתונו. פרומקין מציין את הכתובת למשלוח התרומות במספר שפות. התורמים הרחיבו את תרומותיהם על שמות בני ביתם מדרגה ראשונה, ואף רתמו את עמיתיהם לצורך מטרה זו. אישים בכירים שהגיעו לירושלים והיו בידיהם יכולת פיננסית או קשרים אישיים הובילו אחר כבוד לשכונת עזרת נדחים במטרה להרחיב את מעגל התורמים. אירועים מיוחדים שהתקיימו בשכונה נוצלו לגיוס כספים על אתר לשם בנייה ותשתיות מחד גיסא, ומאידך גיסא עודדו את התושבים להוציא מכיסם למען התפתחות השכונה. פרומקין וראשי החברה ניצלו כל אפיק אפשרי לאיסוף כספים מגורמי פנים, ואף לא נמנעו מלקחת הלוואות ומלעבור בין הבתים כדי לאסוף כספים. פירוט ההכנסות וההוצאות ורשימת הארצות שהתרומות הגיעו מהן מצביעים על הצלחתם הכבירה בשיווק הבנייה ובהרחבת השכונה. הם קראו תיגר כנגד אלו שדחו וזלזלו בהם, והצביעו על ניהול תקין של כספי החברה. הם לא האטו את קצב גיוס התרומות חרף הוצאת צו עיכוב להמשך הבנייה, וניצלו את קשריהם עם אלו שהיו בידיהם מסילות לזרז קבלת רישיון להמשך הבנייה המיוחל.

תהליך הבנייה נעשה מתוך חיסכון בחומרים ובמטרה להגדיל את מספר הבתים. פרומקין וראשי החברה הפיקו לקחים במהלך בניית השכונה. בשלב השני של הבנייה בשכונה ועם ריבוי עולי תימן מחוסרי הדיור הוקטן שטח הדירה במגמה לאכלס מספר גדול יותר של משפחות. יחד עם זאת הופעל לחץ על קבלני הבניין להקדים את מסירת הבתים. בשלב מתקדם של בניית השכונה הסתמנה מגמה לשפר את איכות חייהם של התושבים. הדבר בא לידי ביטוי בהגדלת שטח הבתים. תשתיות של מטבחים ושל בתי כיסא נבנו בכל דירה

בניגוד לתשתית הדירות בשלב הראשון, אשר נבנו במקום מרכזי ושימשו מספר משפחות במשותף.

פרומקין ער אף למצבם הכלכלי של התושבים. שאיפתו לניצול משאבי האזור לביסוס כלכלתם על עבודת האדמה ועל זמינות המים – לא יצאה לפועל. לבתים בשלב המתקדם נוסף שטח אדמה צמוד שממנו יכלו להפיק תוצרת חקלאית כדי למכרה בשוקי העיר העתיקה. יש לראות ביזמה זו רצון "לפייס" את התושבים התימנים שקיבלו הבטחה מאת פרומקין לקבל שטח אדמה לצורך התבססות על עבודת האדמה במקום, הבטחה שלא מומשה. בסופו של דבר התוצרת נמכרה לתושביה הערבים של סילוואן. עם זאת, תמכה החברה באמצעות נסים בכר בלימוד מקצועות הבנייה, פרנסה שהצריכה את התושבים לצאת מחוץ לכפר השילוח. ייעוד המקום כמקום התיישבות ועבודה חקלאית לא צלח.

תפיסת עולמו של פרומקין הייתה דאגה וסיוע שווה לכל נפש ללא הבדל בין העדות. שכונת עזרת נדחים התאכלסה בשלביה המתקדמים בתושבים מעדות שונות. פרומקין ניסה ליצור שכונה א-סקטוריאלית כדי שהללו יושפעו קונסטרוקטיבית מהתימנים במציאות העיר של אותם הימים וכן להפיג את המתח שבין קבוצות עדתיות אלו. לשם כך דאג למבני ציבור שימשו את כלל התושבים במקום.

התיישבותם הראשונית של עולי תימן במקום הייתה על בסיס פילנתרופי מובהק. התימנים יכלו להתמקד בחיפושים אחר תעסוקה, בחיסכון מעט כסף ובשיפור איכות הדיור. הללו לומדים מצורות ההתיישבות השונות של הספרדים ושל האשכנזים, ומאמצים מודלים שונים לתועלתם. כבר בשנת תרמ"ח (1888) נוקטים חלק מן התימנים יזמה. הם רוכשים שטח בכפר סילוואן ובונים עליו את בתיהם המרווחים תוך שיתוף פעולה מלא ביניהם. חלק מבני הדור השני בנו את בתיהם סמוך לבתי הוריהם. יש לציין שהמתיישבים בשכונת עזרת נדחים והשכונה הפרטית היו תלויים בוועד עדת הספרדים ששילם בעבורם את מס העסקריה. הללו עוד היו תלויים בספרדים אף לאחר הקמת כולל עצמאי לעדת התימנים בירושלים בשנת תרס"ח (1908).

פרומקין היה הרוח החיה בהקמת שכונת עזרת נדחים לעולי תימן. התימנים העלו טרוניות כלפיו על חלק מהבטחות שלא מומשו. אך בד בבד רחשו לו אהדה והערכה רבה על פועלו למענם.